

OLIV O'QUV YURTI TALABALARIDA MOLIVAVIY SAVODXONLIKNI KOGNITIV, PSIXOEMOSIONAL VA STEREOTIPLASHTIRISH MEZONLARI ASOSIDA O'RGANISH NATIJALARI

(Noiqtisodiy yo'nalishi talabalari misolida)

Namangan davlat universiteti, mustaqil tadqiqotchisi,

Asqarov Abrorjon Hayitmirzaevich,

Abrorjonasqarov86@gmail.com Orsid-0009-0005-8505-3391

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.22246123>

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda jahonning yetakchi oliy ta'lim muassasalari tajribasi hamda ilmiy izlanishlarimiz shuni ko'rsatdiki, noiqtisodiy yo'nalish (masalan, muhandislik, tibbiyot yoki ona-tili adabiyot) talabalari uchun moliyaviy savodxonlikni o'qitishda faqatgina raqamlar va formulalarga asoslangan an'anaviy yondashuvlar yetarli samara bermaydi. Bunday auditoriya uchun o'quv jarayonini hayotiy va amaliy ko'nikmalarga bog'lash talab etiladi. Ushbu maqola davomida Namangan davlat pedagogika instituti, Qo'qon davlat pedagogika institutlari, Farg'ona davlat universiteti va Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetlaridan jami 804 nafar respondent talabalari jalb etilgan holda ularni 9 ta yo'nalish bo'yicha so'rovnomaga o'tkazildi. So'rovnomada talabalardagi kognitiv, psixoemosional va stereotiplashtirish mezonlari birma-bir tahlil qilindi.

Annotatsiya. V nastoyaschem issledovanii opyt vedushchix mirovyykh vysshix uchebnykh zavedeniy, a takje nashi nauchnyye issledovaniya pokazali, chto traditsionnyye podkhody, osnovannyye tolko na chislax i formulax, nedostatochno effektivny v obuchenii finansovoy gramotnosti studentov neekonomicheskoy napravlenosti (naprimer, inzhenernoy, meditsinskoy ili literatury na rodnom yazyke). Dlya takoy auditorii neobxodimo svyazat protsess obucheniya s jiznennymi i prakticheskimi navykami. V xode oprosa byli proanalizirovany kognitivnyye, psixomotsionalnyye i stereotipnyye kriterii u studentov. tuta, Kokandskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta, Ferganskogo gosudarstvennogo universiteta i Natsionalnogo universiteta Uzbekistana imeni Mirzo Ulugbeka po 9 napravleniyam. V xode oprosa byli proanalizirovany kognitivnyye, psixomotsionalnyye i stereotipnyye kriterii u studentov.

Annotation. In this study, the experience of the world's leading higher education institutions as well as our scientific research showed that traditional approaches based solely on numbers and formulas in teaching financial literacy for students of non-economic orientation (e.g. engineering, medicine or Mother-Language Literature) do not have sufficient results. For such an audience, it is necessary to link the learning process to real-life and practical skills. During this study, a survey was conducted among 804 respondents from Namangan State Pedagogical Institute, Kokand State Pedagogical Institute, Fergana State University, and Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan, covering 9 areas. The questionnaire analyzed cognitive, psychoemotional, and stereotyping criteria in students one by one.

Kirish. Jahonda hozirgi globallashuv sharoitida aholini moliyaviy savodxonligini oshirish va fuqarolarning iqtisodiy madaniyatini shakllantirishning kreativ metodlari amaliyotga tatbiq etilmoqda. Bu jarayon davlat, biznes va jamoat tashkilotlarining sa'y-harakatlarini birlashtirgan ko'p qirrali yondashuvni talab qiladigan keng qamrovli muammo hisoblanadi. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHRT) hujjatlarida ko'rsatilganidek, moliyaviy savodxonlikka quyidagicha rasmiy ta'rif berilgan: “Moliyaviy savodxonlik – bu shaxsiy moliyaviy farovonlikka erishish uchun asosli moliyaviy qarorlar qabul qilish imkonini beruvchi xabardorlik, bilim, ko'nikma, qadriyatlar (hayotiy yo'nalishlar) va xulq-atvor kabi elementlarning majmuidir”.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ilg'or xorijiy o'quv muassasalari va tadqiqot institutlari, moliya tashkilotlaridan yetakchi mutaxassislarni moliyaviy savodxonlik darajasini oshirishga oid ta'lim tadbirlariga keng jalb qilish samarali natija berishini alohida ta'kidlab o'tganlar. Shuningdek, noiqtisodiy yo'nalishdagi oliy ta'lim tashkilotlari talabalari uchun «Moliyaviy savodxonlik» o'quv kursini fan sifatida joriy etish, ushbu fan doirasida mablag'larni to'g'ri boshqarish, oqilona moliyaviy qarorlar qabul qilish, jumladan moliyaviy instrumentlar bo'yicha o'qitish metodologiyasini ishlab chiqish hamda

«Moliyaviy savodxonlik olimpiadalari»ni tashkil etish orqali o‘quv kursining samaradorligini baholash eng ustuvor vazifalardan ekanligi ko‘rsatib o‘tilgan.

Tahlil va muhokamalar. Talabalarda “Investitsiya” mavzusi bo‘yicha (1-ilovaga qarang) o‘tkazilgan “Moliyaviy savodxonlik” so‘rovnomasi ma‘lumotlari asosida kognitiv mezon talabaniq investitsiya tushunchasini anglashi, risk va yo‘qotishni hisoblash, investitsiya qarorlariga oid bilimlar hamda jamg‘arma mablag‘larini oqilona yo‘naltirish kabi bilim-amaliyot komponentlarini ifodalaydi. Jadval ma‘lumotlari shuni ko‘rsatadiki, kognitiv mezon bo‘yicha to‘g‘ri javoblar ulushi Namanganda 43,3% va Qo‘qonda 38,3% atrofida bo‘lib, “o‘rtacha” darajani aks ettiradi; O‘zMUda esa 25,8% ko‘rsatkich “past” darajaga mos keladi. Bu holat investitsiyaga oid bazaviy tushunchalar qisman shakllangan bo‘lsa-da, ayniqsa riskni baholash va qaror qabul qilishga doir amaliy-hisobiy ko‘nikmalar zaifligini anglatadi. Xususan, “g‘oyadan qancha pul yo‘qotish mumkinligini hisoblaganmisiz?” savolida to‘g‘ri javoblar ulushi past (masalan, Namanganda 3/15; O‘zMUda 2/11; Qo‘qonda 3/21) bo‘lib, risk menejmentiga oid kompetensiyalarni kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, “investitsiya haqida qarorlarni bilasizmi?” savolida ham ko‘pchilik noto‘g‘ri javob bergani (O‘zMUda 1/11; Qo‘qonda 3/21) investitsiya qarorlarining mezonlari, diversifikatsiya, likvidlik va risk–daromad nisbati kabi tushunchalarni o‘quv jarayonida tizimli o‘rgatish talab etilishini asoslaydi.

Psixosomiyal mezon talabaniq moliyaviy faollikka tayyorligi, ishonch darajasi, motivatsiyasi va kelajakka yo‘naltirilgan qarorlar qabul qilishga moyilligini ifodalaydi. Ushbu mezonda “biznesga vaqt sarflashga tayyorlik”, “yakka yoki sherikchilikka munosabat”, “daromadning ta‘limga ajratiladigan ulushi” hamda “jamg‘armaga oid bilim–ko‘nikmalarni olish istagi” kabi ko‘rsatkichlar tahlilga olindi. Natijalarga ko‘ra, Namanganda 38,3% “o‘rtacha”, Qo‘qonda 31,4% “past”, O‘zMUda 27,3% “past” daraja kuzatildi. Farg‘ona DUda 66,7% ko‘rsatkich nisbatan yuqoriroq ko‘rinsa-da, tanlanma hajmi 3 nafar ekanligi sababli bu natijani umumlashtirishda ehtiyotkorlik talab etiladi.

Umuman olganda, psixosomiyal natijalar talabalarning moliyaviy o‘z-o‘zini rivojlantirishga qiziqishi mavjudligini, biroq bu qiziqishni aniq maqsad, rejalashtirish va barqaror odatlarga aylantirish uchun ta‘limiy intervensiya (amaliy treninglar, keyslar, simulyatsion o‘yinlar) zarurligini ko‘rsatadi. Jumladan, “jamg‘arilgan mablag‘ni sarflash uchun bilim–ko‘nikmalar olishni xohlaysizmi?” savoli talabalarda ehtiyoj mavjudligini bildiradi, ammo to‘g‘ri javoblar ulushi barcha OTMlarda bir xil darajada yuqori emasligi motivatsiyaning barqaror emasligini anglatadi.

Stereotiplashtirish mezonini moliyaviy xulq-atvorda stereotip va odatiy (ratsional emas) sarf yo‘nalishlariga moyillikni baholaydi. Bu mezonda ovqat, telefon va transport xarajatlari ulushiga oid savollar asosiy indikator sifatida qaraldi. Natijalar stereotiplashtirish mezonida eng muammoli holat Namanganda (20,0% — “past”) ekanini ko‘rsatdi, O‘zMUda ham past daraja (30,3%) qayd etildi. Telefon va transport xarajatlari nisbatan to‘g‘ri javoblar ayrim OTMlarda nisbatan o‘rtacha ko‘rinsa-da, ovqat xarajati ulushi bo‘yicha to‘g‘ri javoblar juda pastligi (Namanganda 1/15; O‘zMUda 1/11; Qo‘qonda 4/21) talabalarda budjetni tuzish, ustuvorliklarni belgilash va zarur–iqtisodiy maqsadli sarflar nisbatini anglash yetarli shakllanmaganini ko‘rsatadi.

Xulosa sifatida, ma‘lumotlar talabalarda “investitsiya” mavzusidagi moliyaviy savodxonlik ko‘proq o‘rtacha–past darajada ekanini, ayniqsa riskni baholash, investitsiya qarorlarini tushunish hamda budjetda ratsional taqsimot (stereotip sarflarni kamaytirish) yo‘nalishlarida ta‘limiy bo‘shliqlar mavjudligini ko‘rsatadi.

Moliyaviy savodxonlik darajasi iqtisodiy qarorlar sifati, uzoq muddatli rejalash va moliyaviy farovonlik bilan uzviy bog‘liq ekanini ko‘plab empirik ishlarda asoslangan. Masalan, Lusardi–Mitchell ishlarida moliyaviy savodxonlik past bo‘lsa, pensiyaga tayyorgarlik ham zaiflashishi va bu kelajakda jamg‘arma va farovonlikka salbiy ta‘sir qilishi qayd etiladi [21]. Shuningdek, alohida tushuncha sifatida “pension literacy” (pensiya savodxonligi)–pensiya tizimi haqidagi bilim, munosabat, xulq-atvor va ko‘nikmalar yig‘indisi ekanini, talabalar orasida bu yo‘nalishda “kuchli–kuchsiz joylar” farq qilishi mumkinligi ko‘rsatilgan[22].

Adabiyotlarda moliyaviy ta‘lim dasturlari faqat bilimni oshirishga qurilsa, xulq-atvorni o‘zgartirish ta‘siri cheklangan bo‘lishi mumkinligi ham ta‘kidlanadi; shuning uchun amaliyotga yo‘naltirilgan yondashuvlar (keyc, simulyatsiya, odat/ko‘nikma shakllantirish) ko‘proq samara beradi[23].

Moliyaviy o‘z-o‘zini nazorat qilish, shaxsiy moliyaviy intizomni anglatuvchi xulqiy indikator hisoblanadi. Ko‘p holatlarda talabalarda moliyaviy bilim mavjud bo‘lsa ham, odat va amaliyot undan orqada qolishi o‘rganishlar davomida aniqlandi.

Shu ma’noda, o‘rganish natijalariga ko‘ra, (2-ilovaga qarang) talabalarda “pensiya haqida umumiy ma’lumot” borligini, ammo “shaxsiy moliyaviy nazorat” amaliyoti barcha OTMlarda bir xil darajada emasligini ko‘rsatdi. Masalan, stereotip ya’ni noaniq tasavvur orqali talabalar pensiya tushunchasini “ish hayoti tartibi” bilan mexanik bog‘lab, “pensioner ham albatta ishga boradi” degan ijtimoiy nazariyaga suyanayotgan bo‘lishi mumkin.

Talabalarda “nafaqa” bo‘yicha bilimlarini o‘rganish natijalari bo‘yicha ya’ni pensiyaga oid umumiy kognitiv bilim nisbatan shakllanganini, ammo amaliy moliyaviy mexanizmlar (soliq, to‘lov joyi) va shaxsiy moliyaviy xulq (xarajatni hisoblash) bo‘yicha bo‘shliqlar saqlanib qolayotganini aniqlandi. Bu borada, meni fikrimcha, dars mazmunida “pensiya tizimi”ni faqat ta’rif, yosh me’yorlari bilan cheklamasdan, keyslar orqali “pensiya soliq”, “to‘lovni olish kanallari”, “murojaat tartibi” kabi amaliy ssenariylar bilan o‘rgatish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

O‘rganishlar davomida psixoemosional mezon bo‘yicha (xarajatni hisoblab borish) bir qator OTMlarda o‘rtacha-past natija kuzatilishi talabalarda o‘z-o‘zini nazorat qilish, moliyaviy rejalashtirishga odat (habit) hali to‘liq shakllanmaganini anglatadi. Bu psixologik modellarda (munosabat va sub’ektiv me’yorlar niyatni, niyat esa xulqni belgilashi) bilan uyg‘un hisoblanadi. Bizning fikrimizcha, demak, ta’limda motivatsion va xulqiy mashqlar zarur bo‘ladi.

Talabalarining stereotiplashtirish mezonini bo‘yicha o‘rganliganda past natija aniqlanib, ayniqsa 6-savolda “pensiya”ga oid ijtimoiy rollar haqida avtomatik tasavvurlar kuchliligini yoki savolning “qopqon” xususiyati tufayli faktga emas, intuitsiyaga tayanish borligini ko‘rsatadi. Bu esa moliyaviy qarorlarda xatoga olib keluvchi kognitiv og‘ishlar xavfini oshiradi (ayniqsa, ijtimoiy to‘lovlar, imtiyozlar, huquqiy me’yorlar mavzusida).

O‘rganish natijalariga ko‘ra, talabalarda pensiya/nafaqaga oid umumiy qoida va atamalar bo‘yicha bilimlar nisbatan shakllanganini, ammo pensiya tizimining amaliy-institutsional mexanizmlari (soliq, to‘lov kanali, pensiya–mehnat munosabati) hamda shaxsiy byudjet nazorati kabi xulq-atvor ko‘nikmalarida sezilarli bo‘shliq mavjudligini ko‘rsatadi. Bu holat adabiyotlarda ta’kidlangan “moliyaviy savodxonlik — bilimdan tashqari xulq-atvor va ko‘nikmalar majmuasi” degan yondashuv bilan mos keladi.

Talabalarda moliyaviy savodxonlikning rivojlanish darajasini baholashda soliqqa oid bilimlar, munosabat va xulqiy stereotiplarni kompleks ko‘rish muhim hisoblanadi. Talabani kognitiv mezon bo‘yicha soliq normalari va imtiyozlari haqidagi bilimi va xabardorlik darajalari, psixoemosional mezon bo‘yicha – soliq mavzusiga nisbatan ishonch, o‘rganishga tayyorlik va sub’ektiv qiyinchilik, stereotiplashtirish mezonini esa – soliqqa oid barqaror noto‘g‘ri tasavvurlar (miflar)ning mavjudligi aniqlandi.

Xulosa. Talabalarga real hayotiy keyslar (stipendiya, kontrakt to‘lovi, mikrokredit, soliq imtiyozlari, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash), “mif vs fakt” debatlar va interaktiv viktorinalar tashkil qilish, qaror qabul qilishda evristikalarni anglatuvchi mashg‘ulotlar o‘tkazish tavsiya etiladi.

✓ Talabalarda psixoemosional resursni (mavjud odatni) kapitalashtirish uchun, telefon xarajati misolida boshlangan hisob-kitobni “shaxsiy byudjet”, “maqsadli jamg‘arma”, “qarz yuki” ssenariylariga ulashish tavsiya etiladi.

✓ Talabalarda kognitiv komponentni kuchaytirish uchun moliyaviy savodxonlik modullariga “qaysi ma’lumotnomani qaerdan olish”, “kabinet, portal, ilova orqali xizmat”, “ariza topshirish algoritmi” kabi bajariladigan ish tartibi bo‘yicha keyslarni kiritish (qadamma-qadam yo‘riqnoma, simulyatsiya, mini-laboratoriya) maqsadga muvofiq bo‘ladi.

✓ Bu “moliyaviy bilim + raqamli ma’muriy savodxonlik” integratsiyasida tizimli o‘qitish va amaliyot (keys, trenajyor, mygov.uz bilan ishlash) yetarli emasligini anglatadi.

✓ Talabalarni psixoemosional va stereotip mezonlari bo‘yicha ishonchli xulosa chiqarish uchun qo‘shimcha shkalalarni instrumentga kiritish zarur, shuning uchun mazkur ishda 3 mezonli indeks modeli taklif etmoqchiman. Soliq mavzusini o‘qitishda “qoida → keys → hisoblash algoritmi” zanjirini majburiy joriy etish (ayniqsa qimmatli qog‘oz, 60 kv.m imtiyoz bloklari) maqsadga muvofiq hisoblanadi.

✓ Psixoemosional jihatdan esa (jadval bevosita o'lchamasa-da), kognitiv qiyinchiliklar yuqori bo'lgan mavzular talabalarda ishonch pasayishi va o'quv faolligi susayishiga olib kelishi mumkin, demak, ta'lim jarayonida “qonun normasi-amaliy, keys–hisoblash algoritmi”ni bog'lovchi interfaol yondashuvlar (keys-stadi, simulyatsiya kartochkalari) zarur hisoblanadi.

✓ Ta'lim jarayonida kognitiv bilimlarni chuqurlashtirish, psixoemosional qo'llab-quvvatlash va stereotiplarni kamaytirishga qaratilgan kompleks metodik yondashuvni joriy etish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

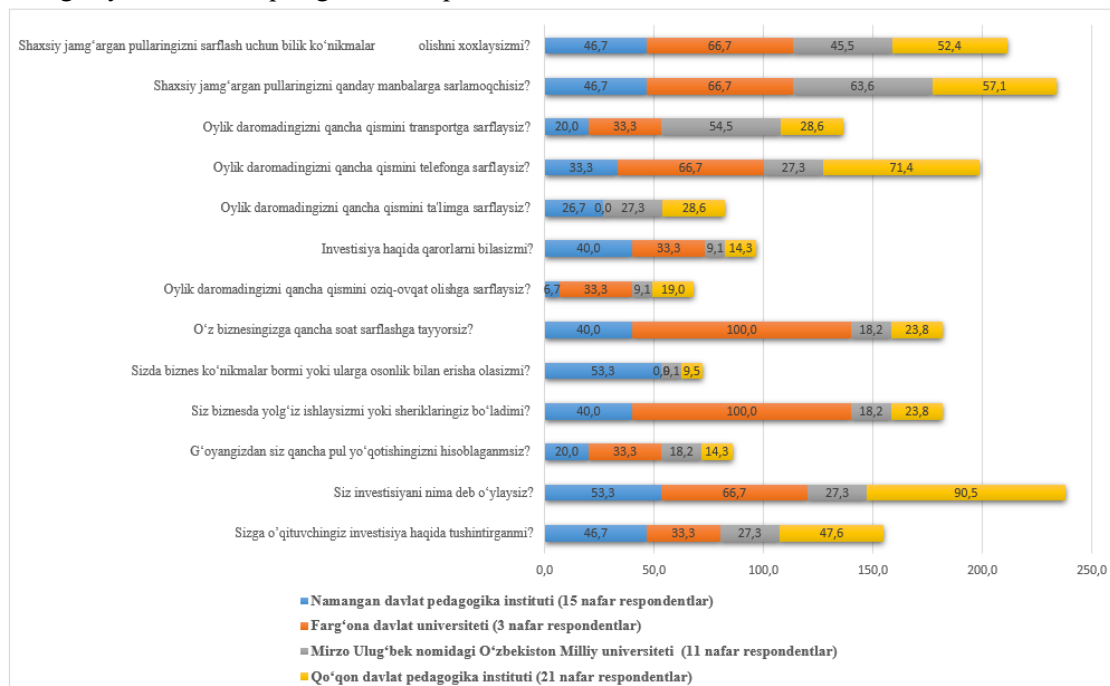
✓ Ta'lim amaliyotida moliyaviy savodxonlikni rivojlantirishga qaratilgan modullarda: (a) kommunal va maishiy xarajatlar bo'yicha amaliy hisob-kitob topshiriqlari, (b) tarif/narx ma'lumotlarini rasmiy manbadan topish va yangilash ko'nikmalari, (v) kundalik byudjetni rejalashtirish va monitoring qilish instrumentlarini (jadval, chek-list, keys) joriy etish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Natijada psixoemotsional tayyorlik kognitiv kompetensiya bilan mustahkamlanib, stereotipik qaror qabul qilish o'rniga dalilga asoslangan moliyaviy xulq-atvor shakllanishiga xizmat qiladi.

✓ O'quv dasturiga (1) risk va daromadni hisoblashga qaratilgan amaliy masalalar, (2) investitsiya qarorlari algoritmi (maqsad–muddat–risk–likvidlik–diversifikatsiya) bo'yicha keys-tahlillar, (3) shaxsiy budjet tuzish va xarajatni monitoring qilish bo'yicha treninglar kiritish maqsadga muvofiq. Natijada kognitiv komponent mustahkamlanadi, psixoemosional tayyorlik amaliy ko'nikmalar bilan qo'llab-quvvatlanadi va stereotip sarf-odatlarini qisqartirishga xizmat qiladi.

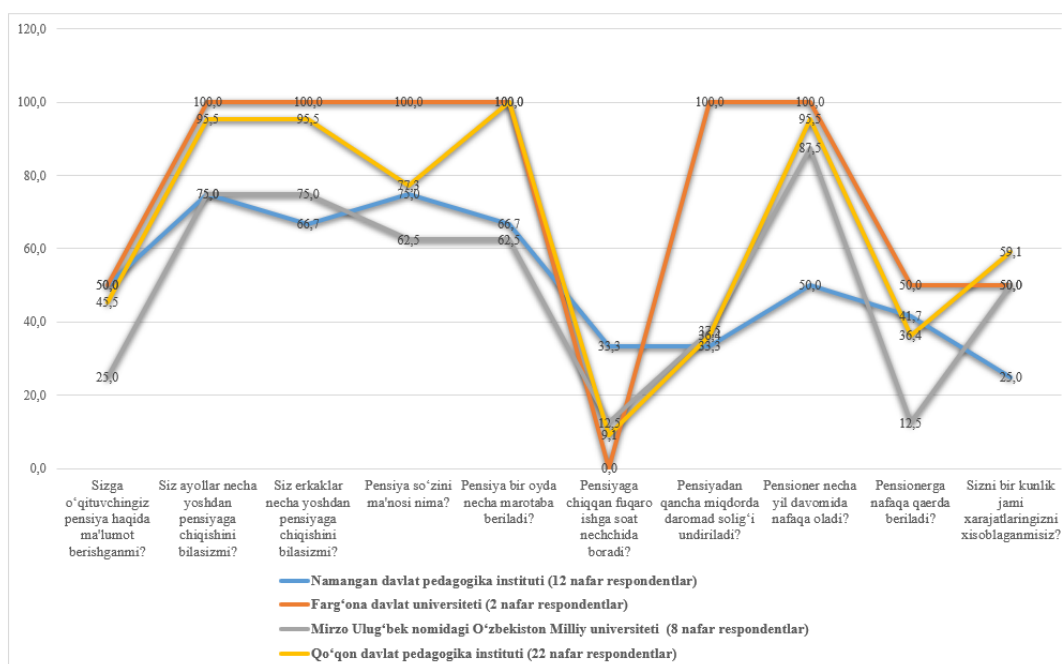
✓ Ta'lim jarayonida sug'urta bo'yicha qisqa muddatli, ammo maqsadli “insurance literacy” modullarini joriy etish (sug'urta turlari, polis shartlari, murojaat algoritmlari, avtosug'urtani tekshirish amaliyoti) hamda interaktiv metodlar asosida psixoemotsional tayyorlikni kognitiv kompetensiyaga aylantirish tavsiya etiladi.

✓ Moliyaviy savodxonlikni rivojlantirish dasturlarida faqat ta'rifiy ma'lumotlar bilan cheklanmasdan, APR/samarali stavka, oylik-yillik stavkani ekvivalentlash, keys-stadi va simulyatsion hisob-kitobli topshiriqlar orqali qaror qabul qilish madaniyatini shakllantirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

✓ Ta'lim jarayonida depozit mavzusini faqat nazariy tushuntirish bilan cheklanmasdan, keys-stadi, simulyatsiya (bank depozit shartnomasi modellash), “shaxsiy byudjet va jamg'arma rejasi” kabi amaliy topshiriqlar orqali kognitiv bilimni psixoemosional motivatsiyaga va uning amaliyotdagi barqaror ko'rinishiga aylantirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

1-ilova. Oliy o'quv yurti talabalarining orasida Investitsiya mavzusi bo'yicha o'tkazilgan so'rovnoma to'g'ri javob natijalari diagrammasi

1-ilova. Oliy o'quv yurti talabalarining orasida Nafaqa mavzusi bo'yicha o'tkazilgan so'rovnoma
to'g'ri javob natijalari diagrammasi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev Sh.M. “Yangi O'zbekiston strategiyasi”, Toshkent - 2021. 143, 226, 227-6
2. A.B.Борануков, Экономическая культура и финансовая грамотность населения, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата социологических наук, Майкоп - 2014
3. N.Umarova “Sharq mutafakkirlarining iqtisodiy ijtimoiylashuv haqidagi qarashlari”, VOLUME 2 | ISSUE 11 | 2021 Scientific Library of Uzbekistan, www.ares.uz 23-24 bet
4. Kurbonova Shaxrinoz “Iqtisodiyotni erkinlashtirish va diversifikatsiyalash sharoitida iqtisodiy tahlilning tutgan o'rni” Iqtisodiyot va ta'lim / 2024-yil 2-son
5. Hikmat Sobirov, <https://review.uz/uz/post/alisher-navoiy-va-bozor-iqtisodiyoti-masalalari>, "Iqtisodiy sharh" jurnali №7/2023
6. Murod Muxammedov, Samarqand iqtisodiyot servis instituti, “Amir Temur saltanatining iqtisodiy poydevori” (<https://review.uz/oz/post/amir-temur-saltanatining-iqtisodiy-poydevori>), 29.05.2022, <https://review.uz/oz/p8y>
7. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. – Toshkent: O'zbekiston, 1995.
8. Повышение финансовой грамотности населения как условие эффективного развития экономики России на примере Республики Башкортостан, https://perm.hse.ru/editorial_publishing/financial_literacy1
9. Влияние уровня финансовой грамотности населения на инвестиционную привлекательность региона https://perm.hse.ru/editorial_publishing/financial_literacy1
10. Е.А.Сушко, Влияние финансовой грамотности населения на развитие экономики региона, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук, Волгоград-2018
11. <https://www.oecd.org/en/topics/sub-issues/financial-education.html>
12. <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-financial-literacy-and-wellbeing/article/importance-of-financial-literacy-and-its-impact-on-financial-wellbeing>
13. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC5450829/>

14. <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-financial-literacy-and-wellbeing/article/importance-of-financial-literacy-and-its-impact-on-financial-wellbeing/A5DBBF9D6F0696E5FD3733241EE28E66>
15. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1083664.pdf>
16. <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1126&context=journalismfac>
17. <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/15495781868230.pdf>